

УДК 316.752: [37 + 331]

О. М. Балакірєва, канд. соціол. наук

Р. Я. Левін, канд. пед. наук

А. М. Ноур, канд. пед. наук

ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"

ЦІННОСТІ ОСВІТИ І ПРАЦІ ЯК ПЕРЕДУМОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА¹

На підставі результатів численних соціологічних опитувань розглянуто панівні ціннісні орієнтації сучасного українського суспільства у сферах освіти і праці як таких, що безпосередньо детермінують процеси відтворення й нагромадження людського капіталу – необхідної умови для реалізації перспектив сталого, справедливого, демократичного розвитку.

Ключові слова: цінності освіти і праці, сталий розвиток, забезпечення справедливості.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що в трансформаційному періоді сталася докорінна зміна системи цінностей українського суспільства. Дискусія в площині того, чи гірше, чи краще панівна нині ціннісна система за минулу, здається тепер за визначенням не дуже плідною: ця дискусія триває вже мало не двадцятиліття; висловилися з цього приводу майже всі авторитетні в суспільстві постаті (науковці, політики, митці, виробничники, правоохоронці тощо), а спільно узгодженої оцінки так і не вироблено. Що видається цілком природним: по-перше, важко порівнювати дві системи в цілому (і в старій були, і в новій утворилися свої позитивні і негативні цінності); по-друге – оцінювати, думається, варто не відсторонено теоретично (наскільки близькі чи далекі ті чи ті цінності до загальнолюдських морально-етичних канонів, котрі, до речі, самі по собі не однакові в різні часи в різних суспільствах, релігіях, господарчих і соціальних укладах), а відповідно до головних завдань, які постають у певній країні в конкретних умовах і даному часі. Для України сьогодні одним із таких завдань видається влаштування суспільно-політичного й соціально-економічного устрою, комфортного для задоволення

¹ Підготовлено в межах проекту "Економічні засади справедливості та усталеності соціального розвитку" за результатами конкурсу дослідницьких проектів установ НАН України в галузі соціогуманітарних наук згідно з розпорядженням Президії НАН України від 07.05.2012 № 320.

людських потреб нинішніх і прийдешніх поколінь. А це вимагає відповідності ідеології і практики діяльності держави й громадянського суспільства умовам і принципам, як мінімум, сталого розвитку, соціальної справедливості, конкурентоспроможності на зовнішніх ринках, побудови демократичних інститутів внутрішнього життя країни.

Якраз у контексті цих завдань і уявляється доцільним оцінювати нинішню систему цінностей – якою мірою вона відповідає перспективам: а) сталості розвитку (якщо вона орієнтуватиметься на ідеологію надмірного споживання, тоді апіорі сталість і справедливість заперечуватиме); б) забезпечення конкурентоспроможності (якщо цінності не стимулюватимуть нагромадження людського капіталу, тоді не створюватиметься необхідна умова конкурентоспроможності – розвиток економіки знань); в) влаштування демократії (якщо ціннісні орієнтації не сприятимуть бажанню і вмінню вимагати від влади дотримання людських прав і свобод, тоді нинішня "недемократія" разом із "корпоративною державою"² [1] консервуватимуться й надалі).

Оцінити нинішню систему цінностей українського соціуму на відповідність переліченим завданням видається *актуальним* у тих, передовсім, сферах, де переважно відбувається формування людського капіталу та його реалізація – в освіті і праці. Звичайно, потужно впливають на формування ціннісних орієнтацій і всі інші суспільні утворення – родина, оточення, ЗМІ, гілки влади, культурні інституції тощо, усі на загальні ціннісні символи, які продукує саме або запозичує ззовні відкрите тепер суспільство на підтримку чи всупереч звичним раніше традиціям і нормам. Але освіта і праця постають саме тими сферами, які водночас: а) потужно впливають на ціннісні орієнтації більшості суспільства – молоді (перспективний потенціал людського капіталу) і працездатного населення (потенціал людського капіталу, який реалізується чи не реалізується саме в даний час); б) вимагають самовдосконалення людини на початку і протягом життя та пропонують засоби навчання цьому, що необхідно для конкурентоспроможності в світі швидкоплинних змін технологій (або не вимагають і не пропонують цього через низьку якість освіти і слабкий попит ринку праці на висококваліфіковану робочу силу з гідною оплатою праці); в) виховують (або не виховують) активних членів громадянського суспільства і є організованими середовищами, здатними спрямовувати в разі необхідності цю активність на громадянський контроль влади; г) є сферами потужного впливу державного регулювання, здатного як сприяти, так і перешкоджати процесу нагромадження людського капіталу. Саме тому *метою* даної статті було оцінити цінності українців в освіті і праці

² "Корпоративна держава" – одне з визначень сформованого за часи трансформації державного устрою України, коли "основу її економічного життя становлять потужні фінансово-промислові групи (ФПГ), котрі забезпечують свою рентабельність за рахунок монопольного розпорядження національними ресурсами. Інструментом забезпечення монополії є контроль ФПГ над провідними політичними партіями, які формують виконавчу й законодавчу гілки влади" [1].

в контексті перспектив сталого, справедливого, демократичного розвитку й нагромадження необхідного для цього людського капіталу.

Сучасні дослідження проблеми. Праця – центральне явище соціального життя [2, с. 5], і значенням праці як базового соціального процесу, провідною роллю трудової діяльності як головної форми людської активності визначається насамперед сталість соціального розвитку. Водночас під впливом соціальних змін ціннісні настанови у сфері праці, ставлення до роботи загалом та її аспектів трансформуються [3]. У ході такої трансформації нових рис набувають співіснування, взаємозв'язок і взаємовплив двох систем трудових цінностей: тих, які становлять офіційну ідеологію, з одного боку, і тих, які стосуються громадської думки населення, – з іншого [4]. Розрив між офіційною ідеологією праці та визначенням цінності праці населенням, який існує майже завжди [5–8], в часи змін може поглиблюватися. Тим часом більшість дослідників фокусуються, як правило, не стільки на самих цінностях освіти і праці, скільки на соціальній реальності, яка ці цінності продукує. У цьому аспекті фахівці висувають до чинних системи освіти і зайнятості населення вельми широкий перелік претензій. Тут і загальновідомі проблеми школи (жорстка регламентація навчального процесу, надмірна бюрократизація управління, перевантаженість зайвою документацією, обмеженість свободи, ініціативи, творчості більшості учнів і вчителів [9], що призводить до невідповідності якості шкільної освіти, особливо в галузях фундаментальних природничих і технічних наук [10], сучасним вимогам розвитку економіки знань); і проблема відповідності отриманої освіти потребам ринку праці (слабкість підготовки абітурієнтів змушує знижувати і формалізувати критерії засвоєння курсу ВНЗ, а слабкість підготовки студентів разом з відірваністю ВНЗ від ринку праці зумовлює своєю чергою неконкурентоспроможність випускників); і така особливість самого вітчизняного ринку праці, як недостатній внутрішній попит на високоякісну освіту (чинна модель споживання економікою ресурсів попередніх поколінь замість створення інноваційних джерел розвитку не потребує від "продукту" освіти знань і креативності [11]); і поширення в суспільстві сприйняття дипломів про вищу освіту як формально-статусного атрибута [10]; і збільшення чисельності студентів за рахунок появи недержавних ВНЗ і платного навчання у державних, яке розглядається як одна з причин зниження якості вищої освіти і зростання корупції [12]; і брак науковості в навчальному процесі (затребуваність реальним сектором результатів досліджень ВНЗ не перевищує 3% [11]) та багато іншого. Експерти відзначають проблему навчання впродовж життя – за критеріями цього процесу Україна не входить навіть до першої "двадцятки" Європи, хоча за міжнародним індексом освіти населення входить до першої "двадцятки" світу (за кількістю населення, яке протягом останніх 12 місяців відвідувало які-небудь курси, лекції, тренінги або заняття для вдосконалення своїх професійних знань і навичок, Україна 2005 р. з показником 14,6% посідала передостаннє місце серед 24 європейських країн; 2007 р. з показником 12,1% – 3-є місце з кінця

серед 25 європейських країн; 2009 р. дещо краще – з показником 15,6% – 8-е місце з кінця серед 28 європейських країн [13, с. 53]. Водночас індекс української освіти, за даними ПРООН 2010 р., сягав 18-го місця в світі, що вище Іспанії, Англії, Франції, Італії, вище у 1,8 разу середньосвітового показника [14]). Звертається увага на некритичне копіювання деяких форм організації навчання на збиток якості (наприклад, Болонський процес, який відбувається в річичі політики відкритості трансформаційного суспільства європейському досвіду, в Україні часто помилково видається за спосіб поліпшення якості освіти, хоча являє собою лише систему обміну й порівняння дипломів у єдиному просторі, породжену світовою тенденцією бюрократизації та комерціалізації освіти внаслідок включення ГУТТ³ освіти як виду послуг у розділ "деякі послуги", через що освіта опинилася в системі комерції з її характерними атрибутами – маркетинг, реклама, рейтинги, уніфікація тощо [15]).

Жодною мірою не заперечуючи наведених претензій до функціонування систем освіти та зайнятості, у даній роботі переважна увага дослідження сконцентрована не на самих системах, а на ціннісному вимірі зазначених інститутів. Він має, як мінімум, два аспекти: які цінності та якою мірою засвоєні українським суспільством у сферах освіти і праці; які цінності та якою мірою ці сфери продукують надалі. Такий підхід має дещо прояснити, на нашу думку, як нинішня система цінностей українців відповідає перспективам сталого, справедливого, демократичного розвитку й формуванню відповідного людського капіталу.

Матеріали дослідження. Якщо брати окремо освіту, то її цінність, передовсім – вищої, належить до чільних у системі цінностей українців. Так, обмежити своїх дітей та онуків неповною або повною середньою освітою згодні лише 4% разом мешканців великих міст; середньою спеціальною та базовою вищою – менше 25% разом; натомість майже 64% вважають для своїх нащадків достатнім рівень освіти не нижче закінченої вищої (хоча при цьому вченого ступеня бажали б менше 5%, що вказує на відповідну престижність науки в нинішньому соціумі)⁴. А на загал майже 92% українців разом вважають, що мати добру освіту необхідно, дуже важливо та досить важливо (лише 1% – що це зовсім не важливо)⁵.

Само по собі це начебто сприятлива передумова для нагромадження людського капіталу й досягнення сталого і справедливого економічного розвитку. Але аналіз причин зростання цінності вищої освіти, яке відбулося в трансформаційному періоді (протягом 1991–2006 рр. у 2,5 разу зросла кількість студентів вітчизняних ВНЗ, що відповідає світовій тенденції – за приблиз-

³ ГУТТ – Генеральна угода з тарифів і торгівлі – попередник СОТ (Світової організації торгівлі).

⁴ Дані інституту Горшеніна. 17.05.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://institute.gorshenin.ua/news/803_bolshinstvo_ukraintsev_hochet_chtobi.html>.

⁵ Дані Київського міжнародного інституту соціології. 12–22.06.2009 р. Сайт ISSP [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <www.issp.org>.

но 30 років до 2005 р. у 203 країнах цей показник зріс з 13 до 111 млн осіб [16]), змушує сумніватися, що зазначена цінність є фундаментальною, заснованою на гуманістичному світогляді, в основі якого розуміння сталості і справедливості як необхідних умов гармонійного співіснування людей у природі. Скоріше, зростання цінності освіти відбулося здебільшого із прагматичних, утилітарних причин, зумовлених трансформаційною ситуацією, коли формальне свідчення освітнього рівня (диплом) стало необхідним інструментом життєвого успіху, деякі характерні ознаки якого (гроші, престиж і влада – за Е. Фроммом, основні цінності сучасного суспільства, які стають домінуючими спонукальними мотивами та цілями людини [17]) тепер властиві й вітчизняному соціуму, а це значною мірою риси суспільства споживання, мало сумісного з принципами справедливого сталого розвитку.

Так, для українців вища освіта не самоцінність – лише менше 20% мешканців великих міст вважають її засобом розширення світогляду, а приблизно стільки ж – підвищення соціального статусу; більше 15% взагалі прагнуть її тому, що "сьогодні так прийнято"⁶. Мотивація до освіти суто прагматична – отримання хорошої роботи, професійно-кар'єрне зростання, набуття кращого соціального статусу (студентська молодь визначає головною причиною вступу до ВНЗ майбутню кар'єру, а бажання бути освіченим або отримати нові знання популярні значно менше⁷).

На цінності освіти вплинуло й те, що вища освіта тепер сприймається як необхідна умова для найбільш престижних занять в українському суспільстві, якими ще в першому трансформаційному десятилітті громадська думка визначила банкірів, міністрів, депутатів, директорів заводів та адвокатів, натомість поважні раніше робітничі професії стали незрівнянно менш бажаними, так само, як і престижні колись професії, які потребують вищої освіти, наприклад, учитель, інженер, агроном (окремі індекси престижу професій і занять: керівник банку – 0,758, міністр – 0,752, депутат – 0,585, директор заводу – 0,539, адвокат – 0,517, слюсар – -0,367 (звідси і далі вже від'ємні значення), будівельник – -0,274, офіціант – -0,241, перукар – -0,215, інженер – -0,127, агроном – -0,111, вчитель – -0,032 [18]). Коли професії офіціанта й перукаря оцінюються в суспільстві престижніше, ніж інженера та вчителя, цінність вищої освіти здебільшого сприймається у двох аспектах. У першому – як інструмент набуття ЗУН⁸ для професій, ситуативно затребуваних ринком праці, відтак – достатньо добре оплачуваних (наприклад, 2010 р. це були перекладачі, програмісти, зв'язківці із сучасних засобів зв'язку, математики та економісти [19]). У цьому випадку небезпека полягає в тому, що ринок освітніх послуг орієнтується на

⁶ Дані інституту Горшеніна. 17.05.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://institute.gorshenin.ua/news/803_bolshinstvo_ukraintsev_hochet_chtobi.html>.

⁷ Дані інституту Горшеніна. 10.2010–03.2011 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://institute.gorshenin.ua/annuals/5_studentsi_obraz_budushchego.html>.

⁸ ЗУН – знання, уміння, навички.

популярні соціально-технологічні дисципліни і пропонує вузько спеціальні ЗУН за рахунок нехтування фундаментальними суспільними науками. Це призводить до продукування фахівців, які володіють прикладними конкретними компетенціями, але не мають системного розуміння соціальної реальності, необхідного для виховання активних членів громадянського суспільства, здатних добиватися справедливості й тривалої усталеності розвитку (для попередження такого дисбалансу сучасна філософія освіти пропонує упровадження двосегментної моделі освіти [20]).

У другому аспекті цінність вищої освіти розглядається як формально необхідний атрибут для зайняття посад-синекур або з корупціогенним потенціалом (наприклад, у сферах надання державних послуг, судочинства, правоохорони тощо). У такому разі перспективи сталого і справедливого розвитку апіорі стають невизначеними. Експерти констатують: "Споживацький спосіб життя суспільства, наявність соціальних контрастів, занепад моралі призводять до росту злочинності, морального нігілізму та глибокого песимізму особливо серед молоді. Девальвації цінностей сприяє соціальна диференціація суспільства, яка здійснюється в освіті, в навчанні, в культурі та інших сферах життєдіяльності людини. Сьогоднішня молодь демонструє повну індиферентність до питань етики, вона зацікавлена в засвоєнні навчальних програм, впевнена в тому, що від цього залежатиме її соціальний статус, розмір заробітної платні, місце в службовій ієрархії. Для моральних роздумів і суджень не залишається ані місця, ані часу. Негативний вплив на молодь здійснюють і засоби масової інформації, які пропагують культ жорстокості, насильства, наживи та неприборканої сексуальності. Під цим впливом виникають нові цінності, які часто відрізняються від базових загальнолюдських. Раніше моральні принципи, стереотипи поведінки засвоювалися в атмосфері родинного виховання та в школі. Сьогодні ж названі інститути соціалізації нерідко стають безсилями" [17].

Малосумісні із справедливим розвитком ціннісні орієнтації щодо рівності доступу до доброякісної освіти: майже половина українців (сума відповідей "повністю згодні" і "згодні"), що ліпші шанси отримати вищу освіту мають винятково учні кращих шкіл, а незгодних та повністю незгодних разом лише 20%. Менше 30% українців повністю згодні і згодні (разом), що вступити до ВНЗ мають однакові шанси всі люди незалежно від їхньої статі, етнічного або соціального походження, а ось незгодних та повністю незгодних (разом) – 40%⁹. Майже 70% української молоді (разом дуже турбує та турбує) зазначають імовірність ситуації неспромоги дати своїм дітям хорошу освіту¹⁰.

⁹ Дані інституту Горшеніна. 03.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://institute.gorshenin.ua/researches/108_molodezh_ukraini.html>.

¹⁰ Дані ГО "Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка" та ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" за результатами репрезентативного опитування молоді України 02–10.12.2011 р. "Цінності-2011". Опитано 1002 респондентів віком 14–35 років. Стандартні відхилення при достовірності 95% і співвідношення змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,90–3,16%.

Не сприятимуть перспективі сталого розвитку ціннісні орієнтації молоді щодо навчання за кордоном: попри те, що українські університети мають найвищий рейтинг довіри порівняно з усіма іншими інституціями держави й суспільства (їм повністю довіряють та довіряють деякою мірою разом 63% молоді, а, наприклад, церквам – 49%, держустановам/службам – 37%, міліції – 32%, Президенту та судам – по 27%, уряду – 21%, парламенту – 18%)¹¹, серед українських студентів у півтора разу менше бажаючих вчитися в Україні, ніж у США, майже втричі менше, ніж в Англії¹². У цьому зв'язку гострою залишаються як конкретна проблема "відтоку мізків" (вона найбільше стосується соціальної групи, котру являє собою міська молодь, – хоча планують у найближчі 3 роки поїхати за кордон на постійне проживання лише 4% молоді¹³ і це було б більш-менш сприятливо з погляду "відтоку мізків", але на загал емігрувати з України точно планують та, скоріше, планують разом 30% молоді, котра живе в містах з населенням більше 100 тис. осіб¹⁴), так і більш загальна – платної (приватної і контрактної) освіти як фактора формування ВВП (навчання в Україні збільшує вітчизняний ВВП, навчання за кордоном його не змінює – зростає ВВП країни перебування [21]). Але цінності платної освіти в Україні все ще залишаються надто дискусійними через цілу низку причин, починаючи від неоднозначності громадської думки щодо конституційних гарантій безкоштовної освіти, недосконалості законодавства в цій сфері, кількісних показників явища (серед дошкільних навчальних закладів приватних дещо більше 3% [22], шкільних – менше 1% [23]), вартості навчання (наприклад, у Києві Міжнародний лицей "Гранд" коштує 9800 євро на рік, British International School – \$1000–1450 на місяць із вступним внеском \$500, школа "Афіни" – 4200 грн на місяць із внеском 5500 грн [24]) та його якості (близько чверті [25] приватних, які є серед ВНЗ усіх рівнів акредитації, майже всі критикуються експертами за низьку якість освіти [26], хоча у 2010/2011 навч. р. студенти вже 29 недержавних вишів посіли призові місця на Всеукраїнській студент-

¹¹ Дані ГО "Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка" та ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" за результатами репрезентативного опитування молоді України 02–10.12.2011 р. "Цінності-2011". Опитано 1002 респондентів віком 14–35 років. Стандартні відхилення при достовірності 95% і співвідношення змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,90–3,16%.

¹² Дані інституту Горшеніна. 10.2010–03.2011 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://institute.gorshenin.ua/annuals/5_studentsi_obraz_budushchego.html>.

¹³ Дані ГО "Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка" та центру "Соціальний моніторинг" за результатами опитування в усіх областях України, АР Крим та місті Києві "Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації" 20–28.04.2010 р. Опитано 1812 респондентів віком 15–34 роки. Стандартні відхилення при достовірності 95% і співвідношення змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41–2,36%.

¹⁴ Дані інституту Горшеніна. 03.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://institute.gorshenin.ua/researches/108_molodezh_ukraini.html>.

ській олімпіаді та/або Всеукраїнському конкурсі наукових студентських робіт з природничих, технічних та гуманітарних наук [27]).

Не торкаючись окремо тієї системи цінностей, яка формується в приватних школах (відповідних досліджень не знайдено), варто зауважити, що на загал система цінностей молоді, котра формується в шкільні роки, є далеко не безпроблемною з погляду суперечностей між перспективою побудови суспільства споживання і суспільства сталого справедливого розвитку. Вона виглядає досить еkleктично, амбівалентно, поєднує водночас чільні місця, з одного боку, цінностей внутрішньо-духовного гатунку (захоплення, досягнення), а з іншого – зовнішніх ознак споживацтва, "красивого" життя (дозвілля, одяг). Так само й серед найменш значущих цінностей знаходяться, з одного боку, зовнішні ознаки соціальної престижності (місце проживання, навчання, закордонні подорожі), а з іншого – внутрішні ознаки інтелектуального розвитку (ерудованість, інформованість). А взагалі такі цінності, як навчальна успішність, ерудованість, начитаність, інформованість, посідають 9–10-і місця в 14-рядковому рейтингу. Прикметне притому, що ця система цінностей мало відрізняється за типом поселення, хоча ресурсна забезпеченість навчання на селі відчутно гірша (табл. 1).

Таблиця 1

Ствердні відповіді учнів загальноосвітніх шкіл України на запитання "Як ти вважаєш, що є предметом поваги або заздрощів серед твоїх ровесників?", % (за даними HBSC 2010 р.¹⁵)*

Цінності	Учні сіл і селищ міського типу (N=3904) %	Учні міст (N=3946) %
1. Можливість та вміння "красиво" відпочивати, проводити вільний час	53	54
2. Цікаві захоплення, хобі	54	53
3. Особисті досягнення в спорті, музиці, танцях, олімпіадах	52	53
4. Модний одяг та манера модно одягатися	48	51
5. Фізична розвиненість (красиве тіло, "накачана" статура)	48	51

¹⁵ Дані міжнародного соціологічного дослідження "Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді" (HBSC), проведеного ГО "Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка" та центром "Соціальний моніторинг" навесні 2010 р., в усіх областях України, АР Крим та м. Києві в 616 навчальних закладах, розташованих у 435 населених пунктах (192 містах та 243 селах). Всього опитано 10 343 респонденти 6-х, 8-х, 10-х, 11-х класів та 1-го, 2-го, 3-го курсів ПТНЗ та ВНЗ I–II рівнів акредитації (на базі 9-річної освіти), 1-го курсу ВНЗ I–II рівнів акредитації (на базі 11-річної освіти) та 1-го курсу ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Для даного випадку з повного масиву даних було відокремлено для аналізу тільки відповіді учнів 6-х, 8-х, 10-х, 11-х класів (7850 респондентів) загальноосвітніх шкіл (469 шкіл). Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 0,68–1,13%.

Продовження табл. 1

Цінності	Учні сіл і селищ міського типу (N=3904) %	Учні міст (N=3946) %
6. Наявність вільних кишенькових грошей у достатній кількості	45	48
7. Становище батьків у суспільстві	45	46
8. Високий рівень матеріальної забезпеченості сім'ї	45	45
9. Висока успішність в навчанні	45	41
10. Ерудованість, начитаність, великий багаж інформації з широкого кола питань	34	36
11. Місце проживання (престижний район, квартира в елітному домі, великий будинок та ін.)	33	36
12. Наявність особистого заробітку (постійна або оплачувана робота під час канікул)	32	34
13. Поїздки за кордон	31	40
14. Навчання в престижній школі, ліцеї, коледжі	28	29

* Сума відповідей не дорівнює 100%, оскільки респондент міг обрати декілька варіантів ствердних відповідей.

З погляду перспектив сталого розвитку досить сприятливими є ціннісні орієнтації молоді щодо майбутньої праці. Так, більшість молоді планує після отримання освіти працювати за отриманою спеціальністю (лише 11% не мають таких намірів, натомість планують працювати за нею обов'язково – 33%¹⁶), хоча ці плани здебільшого не реалізуються – працюють за іншими спеціальностями та отримують нові (2010 р. серед працюючої української молоді працювали за фахом, набутим у навчальному закладі, лише 2%, а 48% – не за ним, ще 37% отримали іншу спеціальність і працювали за нею, в основному через дефіцит робочих місць за отриманою в закладі спеціальністю)¹⁷. Українська молодь, яка навчається або в інший спосіб набуває професійну підготовку, у працевлаштуванні після закінчення навчання більше розраховує на свої соціальні зв'язки або на власні сили, ніж на державу: на допомогу служби зайнятості сподіваються 2%, навчальних закладів – 5%,

¹⁶ Дані ГО "Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка" та центру "Соціальний моніторинг" за результатами опитування в усіх областях України, АР Крим та місті Києві "Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації" 20–28.04.2010 р. Опитано 1812 респондентів віком 15–34 роки. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41–2,36%.

¹⁷ Дані ГО "Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка" та центру "Соціальний моніторинг" за результатами опитування в усіх областях України, АР Крим та місті Києві "Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації" 20–28.04.2010 р. Опитано 1812 респондентів віком 15–34 роки. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41–2,36%.

а серед решти більшість (48%) очікує допомоги батьків, родичів, меншість (10%) – друзів, знайомих. Третина молоді розраховує тільки на себе¹⁸. А тим часом громадська думка покладає саме на державу обов'язок із забезпечення випускників першим робочим місцем: вважають, що держава має турбуватися про працевлаштування молоді, більше трьох чвертей студентів ВНЗ міст-мільйонників України¹⁹ і майже 82% мешканців великих міст покладають на державу обов'язок із забезпечення випускників першим робочим місцем²⁰. Очікування пропозицій від ринку праці цілком реалістичні – молодь розуміє, що знайти підходящу роботу складно – лише 11% вважають, що після закінчення навчання знайти роботу, яка б влаштовувала, буде досить легко, 36% – скоріше, легко, але з певними труднощами, 37% – досить складно, практично неможливо²¹.

Якщо розглядати окремо цінності праці, то важливість роботи як базової ціннісної настанови зазначають 56% усього населення України²², а серед економічно активного населення так вважають 90% безробітних, 96% самозайнятих та 97% найманих працівників. Але попри такі високі оцінки, рівень задоволення роботою в Україні один з найнижчих у Європі, що корелює із задоволенням матеріальним становищем та життям взагалі (табл. 2).

Прикметно, що майже немає вікових відмінностей: і молоді покоління українців, і більш старші (віком 45–60 років) зазначають низький рівень задоволення роботою. Тому зрозуміло, що в масовій свідомості в Україні найважливішою характеристикою роботи є саме оплата праці. Це домінуюча ознака, що визначає значення роботи в житті різних професійно-статусних груп. Оцінка важливості мотиву високої оплати праці зросла з 89% у 1999 р. до 95% у 2005 р. та 92% у 2008 р. Насамперед, віддають перевагу роботі з високою оплатою праці молоді люди. Так, за даними 2005-го та 2008 рр.

¹⁸ Дані ГО "Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка" та центру "Соціальний моніторинг" за результатами опитування в усіх областях України, АР Крим та місті Києві "Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації" 20–28.04.2010 р. Опитано 1812 респондентів віком 15–34 роки. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41–2,36%.

¹⁹ Дані інституту Горшеніна. 02–03.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://institute.gorshenin.ua/researches/52_sovremennoe_studenchestvo_ukraini.html>.

²⁰ Дані інституту Горшеніна. 16–18.07.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://institute.gorshenin.ua/researches/85_trudoustroystvo_molodogo.html>.

²¹ Дані ГО "Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка" та центру "Соціальний моніторинг" за результатами опитування в усіх областях України, АР Крим та місті Києві "Молодь України: спосіб життя та ціннісні орієнтації" 20–28.04.2010 р. Опитано 1812 респондентів віком 15–34 роки. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41–2,36%.

²² Дані загальноєвропейського опитування у сфері цінностей (European Values Study), проведеного 2008 р. відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАНУ" спільно з Київським міжнародним інститутом соціології в рамках міжнародного проекту "Europe Values Survey" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <<http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/about-evs/>>.

99% респондентів з числа учнівської молоді віком 18–24 роки, які готуються до виходу на ринок праці, вважають важливим при пошуку роботи мотив високої оплати. Більш вимогливими щодо високого рівня оплати праці є респонденти із середнім матеріальним становищем порівняно з населенням з низьким та вищим за середній рівнем добробуту. Можна припускати, що люди з середнім матеріальним становищем намагаються знайти добре оплачувану роботу, з низьким – не сподіваються на це, а з вищим за середній – певною мірою задоволені тим, що мають. Узагалі розмір оплати праці протягом останнього десятиліття залишається пріоритетною цінністю в пошуку й виборі роботи.

Таблиця 2

Рівень задоволення роботою, матеріальним становищем та життям взагалі в Україні, Росії та деяких країнах ЄС
(середній бал за шкалою, де 1 бал – зовсім незадоволені, 10 балів – повністю задоволені), дані 2007 р. [28]

Країна	Рівень задоволення роботою	Рівень задоволення матеріальним становищем	Рівень задоволення життям
Бельгія	7,50	7,33	7,19
Нідерланди	7,31	7,36	7,24
Франція	7,00	6,63	7,01
Німеччина	6,89	6,67	6,95
Україна	6,37	4,07	5,54
Росія	6,17	4,18	5,59

Проте вітчизняний ринок праці не в змозі забезпечити працездатне населення високоякісними та високооплачуваними робочими місцями. Серед працюючого населення в грудні 2009 р. 44% віднесли себе до середнього прошарку за рівнем матеріального становища родини, у грудні 2010 р. їх частка зменшилась до 37%, а в 2011 р. – до 35%. Найбільш високими темпами низхідні переміщення за матеріальним становищем відбулися від 2010-го до 2011 р. Характер змін свідчить про зменшення часток тих, хто дав оцінку "вище за середнє" (з 8% до 3%), й тих, хто оцінив своє матеріальне становище як середнє (з 37% до 35%). Одночасно відбулося зростання частки тих, хто оцінив своє становище як "нижче за середнє" (з 36 до 37%) і низьке (з 19% до 25%). Особливо несприятливе становище зафіксовано в групі з мінімальними грошовими доходами, де спостерігаються низхідні переміщення (відбулося зростання низькодохідного прошарку з 17% у грудні 2009 р. до 25% у 2011 р.). За даними опитування 2011 р., до низькодохідної групи (сума оцінок "нижче за середнє" та "нижче") віднесли себе 68% працівників промисловості/сільського господарства, 67% самозайнятих та 57% службовців.

За даними моніторингу Інституту соціології НАН України [29, с. 551], близько 40% працюючих не можуть знайти роботу, яка б відповідала їхнім

запитам, третина працюючих не має можливості працювати з повною віддачею та отримувати пристойний дохід. Існуюча проблема – неможливість мати гідну роботу з гідною оплатою праці призводить до неспроможності працівників задовольнити навіть свої та членів своїх сімей першочергові потреби – третині населення (34% у 2010 р.) не вистачало на харчування, на придбання необхідного одягу та взуття²³. Малозабезпеченість (низькі доходи) значної частини працюючого населення є основним чинником незадовільного самопочуття, низької оцінки власного стилю життя, патерналістських настроїв і негативних очікувань щодо можливих змін у життєдіяльності та добробуті.

У цьому зв'язку моніторинг намірів населення у сфері праці демонструє незначне зменшення потенційної економічно-трудової активності. Це змушує припускати певну зневіру людей у покращенні свого добробуту шляхом підвищення соціально-економічної активності, підтвердженням чого є такі дані: майже дві третини населення погоджуються з твердженням, що заробляти на гідне життя чесним шляхом нині в Україні майже неможливо; близько 60% не погоджуються з твердженням, що сьогодні краще живуть ті, хто більше працює. Зазначені ціннісні настанови сприяють пошуку альтернативних шляхів адаптації до нинішніх умов вітчизняного ринку праці, у тому числі й через зайнятість у неформальному секторі економіки, "тіньову" зайнятість або зовнішню трудову міграцію²⁴.

Економічна поведінка більшості українського населення на загал усе ще не вельми активна, хоча протягом останнього десятиліття (до початку кризи) сталися певні зрушення в бік вибору більш активних життєвих економічних стратегій – чисельність згодних мати невелику, але гарантовану заробітну плату зменшилася з близько половини до третини опитаних, натомість стало відчутно більше тих, хто намагається реалізувати можливості додаткового заробітку до основної заробітної плати, і вдвічі зросла чисельність згодних активно "робити капітал", незважаючи на ризик і труднощі. Проте з початком кризи економічні орієнтації на ринку праці показали тренд у бік зниження ініціативності та зростання стратегії очікування.

На ризик заради заробітку налаштовані переважно люди з вищим за середній та високим матеріальним добробутом, задіяні у приватному секторі зайнятості. Найбільш умотивовані щодо вибору активних економічних стратегій у сфері зайнятості також молодь та населення з високим рівнем освіти. Орієнтовані на ризик заради доброго заробітку 40% підприємців, 26% самозайнятих, 21% керівників підприємств, установ, організацій та їх підрозділів.

²³ Дані ГО "Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка" та центру "Соціальний моніторинг" за результатами опитування в усіх областях України, АР Крим та місті Києві "Думка населення: листопад – грудень 2010 р.". Опитано 2109 респондентів. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,31–2,18%.

²⁴ Дані моніторингу УІСД/ЦСМ: грудень 2005 р.

Мати невелику, але гарантовану заробітну плату серед економічно активного населення найчастіше погоджуються безробітні та технічний персонал – по 44% у кожній групі, 42% працівників сільського господарства та промисловості, 41% службовців. Отже, кризовий стан у сфері праці обмежує можливість самореалізації особистості, впливає на спрощення мотиваційних механізмів, посилює прагматичний компонент трудової мотивації з орієнтацією на збереження навіть непривабливого робочого місця.

Поряд із цим, такі важливі з точки зору сталого людського розвитку характеристики праці, як можливість виявити ініціативу, набуті професійні компетенції, нові навички, можливість чогось досягти в роботі, суспільно корисна праця, поки що не знайшли достатнього поширення серед працюючого населення країни. Це свідчить, що в більшості економічно активного населення ціннісні орієнтації на ініціативність та досягнення успіху залишаються на низькому рівні.

Успіх сталого розвитку, формування ефективної з погляду відповідних завдань економічної поведінки населення значною мірою пов'язані зі змінами в структурі трудової мотивації – змінами уявлень населення про те, що таке "хороша робота". Результати досліджень 1999–2008 рр. свідчать, що серед населення України поки що домінує інструментальний тип трудової мотивації, зокрема комплекс мотивів вибору робочого місця, де визначальними є такі чинники, як висока оплата праці, нешкідливі умови праці, відсутність суттєвого ризику для здоров'я, гарний колектив та цікава робота (табл. 3). Можна зауважити, що стосовно місця в структурі мотивації мотиву матеріальної винагороди українці подібні до росіян: там також населення переважно обирає стратегію еквівалентного обміну праці й винагороди за неї, тобто має установку на справедливу винагороду за працю, а трудові цінності знаходяться більшою мірою в площині "орієнтація на добрий та надійний заробіток при скороченні трудових витрат" [30].

Проте, важливого значення задля сталого розвитку, успішного просування економічних реформ та забезпечення справедливості, набуває досяжний тип трудової мотивації, орієнтований на установки ініціативності населення. Він стосується як підприємницької діяльності, так і трудової поведінки найманих працівників підприємств різних форм власності. Як видно з табл. 3, в докризовий період мотиваційний блок ефективної праці, орієнтації на успіх, ініціативної поведінки, службового просування зростав. Установки населення на пошуки роботи з гарними можливостями для підвищення свого кваліфікаційного та інтелектуального рівня протягом 2001–2005 рр. зросли на 10%. Майже удвічі збільшилась кількість респондентів з орієнтацією на пошуки роботи з гарними умовами для кар'єри і просування службовими сходами. Приблизно в такому ж співвідношенні змінилася громадська думка стосовно пошуку роботи з добрими умовами для реалізації власної ініціативи, хоча на початку економічної кризи значущість цього фактора знизилася (38% у 2008 р.).

Таблиця 3

Ознаки "хорошої роботи", які респонденти вважають важливими при пошуку роботи й у подальшій трудовій діяльності, %²⁵

Варіант відповіді	1999	2001	2005	2008
Висока оплата праці	89	93	95	93
Гарний колектив (приємні стосунки з колегами)	66	87	88	77
Не дуже напружена робота	29	55	65	31
Невелика, проте гарантована оплата праці	72	63	62	*
Гарні можливості для підвищення свого кваліфікаційного, інтелектуального рівня	*	68	78	*
Суспільно значима (корисна для багатьох людей) робота	31	55	66	27
Гарні умови для кар'єри, просування службовими сходами	39	56	75	*
Зручні години (режим) роботи, можливість гнучкого графіку роботи	50	78	82	56
Зручне місце розташування, невелика відстань від дому	*	75	82	*
Добрі умови для реалізації власної ініціативи	42	66	75	38
Тривала відпустка, значна кількість вихідних	43	60	75	46
Відповідальна робота	35	48	57	32
Цікава робота	70	80	75	72
Нешкідливі умови праці, відсутність суттєвого ризику для здоров'я	*	87	88	*

* Такий варіант відповіді у 1999-му та 2008 рр. не пропонувався.

²⁵ Використано дані 4 опитувань: 1) опитування "Ціннісні орієнтації населення України-1999", проведеного Українським інститутом соціальних досліджень і центром "Соціальний моніторинг" в межах Європейського дослідження "European Values Survey". Всього опитано 1200 респондентів віком від 18 років та старші. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 складають 1,73–2,89%; 2) загальноєвропейського опитування у сфері системи цінностей (European Values Study), проведеного 2008 р. відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАНУ" спільно з Київським міжнародним інститутом соціології в рамках міжнародного проекту "Europe Values Survey" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/about-evs/>>; 3) опитування "Ваша думка: червень 2001 р.", проведеного Українським інститутом соціальних досліджень і центром "Соціальний моніторинг" 7–14.06.2001 р. усіх регіонах України: 24 областях, АР Крим та місті Києві. Всього опитано 2506 респондентів віком від 18 років і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,2–2,0%; 4) опитування "Ваша думка: грудень 2005 р.", проведеного Українським інститутом соціальних досліджень і центром "Соціальний моніторинг" 5–12.12.2005 р. в усіх областях України, АР Крим та місті Києві. Всього опитано 2057 респондентів віком від 18 і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,2–2%.

Тобто в умовах певної стабільності та економічного зростання збільшується кількість прибічників мотивації на досягнення успіху, відбувається стабільний зсув у бік орієнтацій на ініціативну поведінку. Зростає кількість населення, яке поділяє цінності ініціативності (виділятися серед інших, робити кар'єру і бути яскравою особистістю видається привабливішим, ніж установка "бути як усі") і, навпаки, зменшується питома вага тих, хто дотримується традиційних установок "зрівнялівки" (жити "як усі" краще, ніж виділятися серед інших). Разом з тим, погіршення економічної ситуації (починаючи з 2008 р.) формує захисний тип економічної поведінки, орієнтований на збереження робочого місця (навіть малооплачуваного), знижує запит на комфортні умови праці, можливість проявляти ініціативу, мати суспільно значиму роботу. І ця складова ціннісних орієнтацій суперечить потребам активізації інноваційного потенціалу робочої сили.

За даними опитування керівного складу підприємств України²⁶, у 2011 р. встановлено, що роботодавці розуміють важливість трансформації ціннісних орієнтацій у сфері праці від рівня матеріальної винагороди за труд до ініціативної, творчої, цікавої, з добрими умовами для кар'єрного росту роботи. Так, значна частина з них погоджується з думкою, що сталий розвиток економіки потреб зростання важливості змісту й умов праці робітників (табл. 4). Середнє значення важливості зростання змісту праці, задоволення професійних потребностей у цікавій, продуктивній роботі складає 5,03 бала (за 7-бальною шкалою). Якщо лише 14% респондентів не погоджуються з твердженням, що для модернізації економіки потрібні зміни пріоритетів трудових цінностей (сума оцінок від 1 до 3), то 60,9% погоджуються з такою думкою (сума оцінок від 5 до 7). Установлено також, що для спеціалістів інженерно-конструкторської праці, менеджерів та керівників підприємств окрім власне професійних знань та компетенцій більш характерні ініціативність, готовність до інновацій, відповідальність, націленість на результат, вміння застосовувати знання та продуктивність праці, а найнижчим інноваційним потенціалом володіє робітничий персонал.

Отже роботодавці в більшості вважають, що модернізація сфери зайнятості потребує актуалізації питань змісту праці, пошуку альтернативних можливостей при організації роботи з орієнтацією на елементи новацій, мотивацією на ініціативу та творчу свободу в трудовій діяльності.

²⁶ Дані опитування УІСД/ЦСМ. Опитано представників 115 підприємств протягом жовтня 2011 р. у 26 територіально-адміністративних одиницях України (зафіксовано 15 відмов). В дослідженні взяли участь представники керівництва підприємств (керівники, директори, заступники, керівники бухгалтерської служби, фінансово-економічної служби, начальники відділів, підрозділів). Анкету могли заповнювати декілька осіб, які є компетентними в тому чи іншому питанні. Анкета являє собою збір даних щодо випадково обраних підприємств і не відображає окрему думку лише одного опитаного з числа керівного складу підприємства.

Таблиця 4

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
"Чи згодні Ви з твердженням: "Модернізація національної економіки
потребує зміни пріоритетів трудових цінностей від суто матеріальних
стимулів до зростання важливості змісту й умов праці?", %
(дані опитування керівного складу підприємств 2011 р.)**

Варіант відповіді	Шкала бальних оцінок	Відсоток відповідей
Зовсім не згоден/а	1	3,5
	2	3,5
	3	7,0
	4	14,8
	5	25,2
	6	15,7
Повністю згоден/а	7	20,0
Важко відповісти	10,3	

Висновки. у ціннісному вимірі така базова цінність, як робота, для економічно активного населення України є дуже важливою, а соціально-трудова та матеріальна статуси формують ціннісні настанови щодо поведінки населення на ринку праці. Сьогодні вони такі, що економічна поведінка більшості українського населення на загал усе ще не вельми активна, хоча протягом останнього десятиліття до початку кризи сталися певні зрушення в бік вибору більш активних життєвих економічних стратегій. Проте з початком кризи економічні орієнтації на ринку праці показали тенденцію до зниження ініціативності та зростання стратегії очікування. Починаючи з 2011 р. зазначені процеси уповільнюються, а життєві економічні стратегії на ринку праці поступово повертаються до показників докризового періоду. Серед населення України домінує інструментальний тип трудової мотивації, зокрема комплекс мотивів вибору робочого місця, де визначальними є такі чинники, як висока оплата праці, нешкідливі умови праці, відсутність суттєвого ризику для здоров'я. Водночас керівники підприємств розуміють важливість трансформації ціннісних орієнтацій працівників від рівня матеріальної винагороди за труд до ініціативної, творчої, цікавої, з умовами для кар'єрного росту роботи.

Цілеспрямоване формування конкурентоспроможності людського капіталу в країні через сферу праці та політику зайнятості має відбуватися шляхом усебічного вдосконалення соціально-трудова відносин. Це передбачає: поглиблення процесу легалізації зайнятості, зниження прихованого безробіття, розвиток інституту соціального партнерства; розвиток інноваційного виробничого потенціалу, що генерує нові ефективні робочі місця,

інтенсифікацію виробництва і підвищення продуктивності праці, формування якісно нової робочої сили; розвиток і модернізацію всіх рівнів і форм професійного навчання, орієнтованого на запит інноваційної економіки і потреби сучасного ринку праці; розвиток інститутів ринку праці та трудової мобільності працівників.

Задля підвищення конкурентоспроможності людського капіталу слід актуалізувати такі пріоритетні напрями державної політики у сфері розвитку зайнятості населення: вдосконалення законодавства у сфері праці й зайнятості населення та трудової міграції, механізмів державного регулювання у сфері зайнятості населення відповідно до сучасних вимог соціально-економічного розвитку країни; зменшення дисбалансу між попитом та пропозицією робочої сили, формування прогнозу балансу трудових ресурсів; моніторинг ситуації на ринку праці; підвищення якості робочої сили, формування кадрів для забезпечення потреб інноваційної економіки, розвиток державно-приватного партнерства в частині модернізації виробничої сфери та підвищення якості робочої сили; підвищення ефективності використання трудових ресурсів, зменшення рівня тіньової зайнятості, стимулювання економічної активності та ринкової економічної поведінки населення.

Для сучасної економіки особливого значення набуває відтворення кадрового потенціалу соціуму (людського капіталу), що визначає якісний склад робочої сили. В умовах переходу економіки на інноваційний шлях якість робочої сили стає визначальним фактором, що забезпечуватиме успіх сталого розвитку. Одне з головних завдань забезпечення справедливості та усталеності розвитку – покращення правових та інституційних умов для зростання продуктивності праці та подолання дефіциту кадрів потрібної кваліфікації на основі: партнерства бізнесу і держави у сфері професійної освіти та навчання; приведення пропозиції робочої сили (в частині кількісних показників і професійно-кваліфікаційної структури) у відповідність до потреб інноваційної економіки, що має формуватися; зниження безробіття серед молоді; підвищення гнучкості ринку праці та трудових відносин; регулювання заробітної плати та інших витрат на робочу силу; розкриття нових можливостей соціального діалогу; адаптації ринку праці до нових завдань сталого розвитку.

У ширшому розумінні доцільно враховувати, що проблеми неповної відповідності цінностей діючої на ринку праці і потенційної (тимчасово не затребуваної) робочої сили потребам сталого, справедливого, демократичного розвитку багато в чому детерміновані ціннісними проблемами, які виникають в процесі підготовки до праці – отримання освіти. Вітчизняною філософією освіти напрацьовано основні риси й умови налаштування системи освітніх цінностей під виклики майбутнього: якраз "...концепція сталого людського розвитку дає ідейно-теоретичні витоки й світоглядні передумови..." для цього; "...сталий розвиток суспільства є залежним від

спроможності освіти реалізувати нову ціннісну парадигму та продукувати ціннісну інновацію; ...одним з найефективніших засобів формування демократичних цінностей сучасного українського суспільства є громадянська освіта" [31]. Експерти підкреслюють: цінності освіти не варто орієнтувати на відсторонену ідею якості як такої (її критерії змінюються з часом) та цілком підпорядковувати запиту сьогоденного ринку праці (він малопередбачуваний, плинний). Доцільніше орієнтуватися на бажане майбутнє країни (суспільний устрій, технологічний уклад, структуру економіки) передбачаючи, що виникатимуть нові виклики, які вимагатимуть швидкої перебудови людського капіталу. Відтак професійна освіта має надавати теоретичну підготовку, яка дозволить перебудуватися під нові технології, тобто на основі теоретичних знань набувати нових компетенцій. А щоб люди могли перебудуватися із зміною поколінь технологій, вони повинні мати світогляд, вільний від застиглих догм – це освіта стратегів, якої поки що в Україні бракує. Вона має продукувати цілісну систему цінностей, яка озброє людину здатністю постійно протягом життя відповідати на чотири виклики: як забезпечити свій (родини) добробут (в умовах змін, притаманних сучасній ринковій економіці); як взаємодіяти з іншими людьми (в умовах мультикультуралізму, людських відмінностей); як набутти і підтримувати внутрішню рівновагу (забезпечити злагоду з власним "Его"); як бути з вірою (в Бога) – жити з нею чи без. Кожне наступне питання складніше попереднього, але чинна система освітніх цінностей, як правило, відповідає лише на перше (і не завжди ефективно) [15]. Водночас варто враховувати, що універсальної освітньої парадигми, яка б гарантувала (при інших рівних умовах) формування найкращої (найтефективнішої адекватно часу і простору) системи цінностей і надавала найкращі ЗУН і компетенції (коротко – краща освіта), як єдиної взагалі не існує (навіть у Європі та ж Болонська система не розглядається як досконала – багато провідних університетів до неї не приєднуються, зберігаючи самобутність) [32].

Отже, удосконалення соціогуманітарної складової забезпечення справедливості й усталеності розвитку в контексті цінностей освіти може бути плідним, якщо враховуватиме ціннісні орієнтації українського соціуму в цій сфері та базуватиметься на кращих її здобутках і традиціях (котрих чимало – наприклад, попри загальновідому кризу вітчизняної математичної освіти загалом, завдяки ентузіазму одного лише талановитого педагога українські школярі кілька років поспіль здобувають на Міжнародній олімпіаді з математики стільки медалей, скільки "гравців" у команді [33]).

Також доцільно було б визначити основи системи освітніх цінностей у відповідності з бажаним майбутнім України. Якщо його бачити не як збереження статус-кво (кланово-олігархічний устрій – "неофеодалізм" [34]); переважання ресурсно-орієнтованої економіки низькотехнологічного укладу) і не як спроби наздогнати країни-лідери "старої" Європи (класична західна

демократія; економічний неолібералізм з дорогою робочою силою і переважанням високотехнологічного укладу) шляхом копіювання їх минулого досвіду, що, на думку багатьох експертів, нереально в досяжному майбутньому (крім того, спосіб модернізації наздогін апіорі не може бути успішним через залежність країн соціально-економічної периферії, нав'язування ним в обмін на фінансову та політичну підтримку країнами-лідерами застарілих, енерго- й ресурсоемних, екологічно руйнівних технологій, перешкоджання інноваційному розвитку, консервацію в такий спосіб відсталості довічно [35]), тоді вимоги до системи цінностей освіти мають відповідати "третьому" шляху – розвитку економіки знань (можливо, з використанням елементів досвіду деяких країн Азії: випереджаюча модернізація на основі стимулювання "точок росту", в яких є потенціал для власних високотехнологічних конкурентоспроможних розробок при відносно дешевій робочій силі). У цьому разі освітня політика мала б бути ціннісно зорієнтована на нагромадження людського капіталу, включаючи навчання впродовж життя та виховання здорового покоління патріотично налаштованих громадян, здатних "переструктурувати" [34] українське суспільство.

1. *Симоненко П.* Европейский кризис: варианты будущего для Евросоюза и выводы для Украины / П.Симоненко // "2000". – 2012. – 29 июня–5 июля. – № 23 (609).
2. *Асп Э.* Социология трудовой жизни : учеб. пособие для студентов вузов / Э.Асп ; пер. с фин. О.Каялиной. – СПб : Интерсоцис, 2006. – 136 с.
3. *Темницкий А.Л.* Отношение к труду рабочих России и Германии: терминальное и инструментальное / А.Л.Темницкий // Социс. – 2005. – № 9. – С. 54–63.
4. *Магун В.С.* Российские трудовые ценности: идеология и массовое сознание / В.С.Магун // Мир России, 1998. – № 4. – С. 113–144.
5. *Ядов В.А.* Отношение к труду: концептуальная модель и реальные тенденции / В.А.Ядов // Социол. исслед. – 1983. – № 3. – С. 50–62.
6. *Гимпельсон В.Е.* В ожидании перемен (рабочие о ситуации на промышленных предприятиях) / В.Е.Гимпельсон, В.С.Магун // Социол. исслед. – 1990. – № 1. – С. 4–20.
7. *Магун В.С.* Динамика притязаний и изменение ресурсных стратегий молодежи: 1985–2005 годы / В.С.Магун, М.В.Энговатов // Россия реформирующаяся : ежегодник. – Вып. 6. – М., 2007. – С. 197–219.
8. Революция притязаний и изменение жизненных стратегий молодежи: 1985–1995 годы / под ред. В.С.Магуна. – М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998.
9. *Галковская Т.* Современная школа: эрудит против интеллектуала / Т.Галковская // "Зеркало недели". – 2006. – 1–7 апр., № 12 (591).

10. Згуровский М. Дипломированное псевдообразование / М.Згуровский // "Зеркало недели". – 2006. – 18–24 фев., № 6 (585).
11. Семиноженко В. Сегодня Украина стоит перед выбором – или модернизация, или отсталость [Электронный ресурс] / В.Семиноженко // Интернет-журнал "Диалог.UA". – 24.06.2011. – Режим доступа : <<http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page126-1861.html>>.
12. Черкашина Д. Украина становится умнее или мы берем количеством? / Д.Черкашина // 2000. – 2006. – 21–27 апр. № 16 (315).
13. Головаха Є. Тендеції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами "Європейського соціального дослідження" 2005–2007–2009 / Є.Головаха, А.Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 118 с.
14. Витренко Ю. Если мы такие образованные, то почему такие бедные? / Ю.Витренко // "Зеркало недели. Украина". – 2011. – 29 янв. – 4 февр. № 3.
15. Никитин В. Украина это страна, в которой существует общее негативное отношение к интеллекту [Электронный ресурс] / В.Никитин // Интернет-журнал "Диалог.UA". – 20.06.2011. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=126&or_id=1856#1856
16. Барашев Р. Хоть и абсурдно, но по-болонски / Р.Барашев // "2000". – 2006. – 21–27 апр., № 16 (315).
17. Кривко Т.А. Цінності в освіті та цінність освіти [Електронний ресурс] / Т.А.Кривко, О.М.Поліщук // Восьма Міжнародна науково-практична інтернет-конференція "Питання сучасної науки і освіти". – Режим доступа : <http://intkonf.org/krivko-ta-kpsihn-polischuk-om-tsinnosti-v-osviti-ta-tsinnist-osviti/>
18. Оксамитна С.М. Престиж професій і занять в українському суспільстві / С.М.Оксамитна // Наукові записки. Т. 20. Соціологічні науки / Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія". – К. : КМ "Academia", 2002. – С. 39–47.
19. Престижні спеціальності і професії [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.forest.lviv.ua/statti/prestige.html>
20. Андреев А.Л. Российское образование: социально-исторические контексты / А.Л.Андреев ; Ин-т социологии РАН. – М. : Наука, 2008. – С. 320–354.
21. Савченко А. ВВП Украины: не сталью единой / А.Савченко // "ZN.UA". – 2012. – 23–29 июня. – № 23 (71).
22. Чи існуватимуть приватні дитсадки? [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://sadik.in.ua/publ/kiiev/chi-isnuvatimut-privatni-ditsadki>
23. Коваленко Н. В Україні майже не залишилося приватних шкіл [Електронний ресурс] / Н.Коваленко, М.Набока // Радіо Свобода. – 07.11.2011. – Режим доступа : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24383457.html>
24. "Все включено": приватні школи України // "Сучасна освіта" № 11(83), 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <<http://s-osvita.com.ua/content/view/807/268/>>.
25. Освітня реформа: зниження статусу ВНЗ? Євро Освіта [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://euroosvita.net/prog/print.php?id=519>

26. Як змінилася освіта в Україні за 20 років незалежності. Освіта.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/home/aktual/22193/>
27. Рейтинг приватних вищих навчальних закладів України. Освіта.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/vnz/rating/21180/>
28. Бурова О. Поселенська диференціація життєвого комфорту населення Європейських країн : порівняльний аналіз / О.Бурова // Укр. соціум. – 2012. – № 1 (40). – С. 23–38.
29. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В.Ворони, д-ра соц. наук М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008.
30. Магун В. Трудовые ценности российского населения / В.Магун // Вопросы экономики, 1996. – № 1. – С. 47–62.
31. Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку (світоглядно-методологічний аспект) : автореф. дис. д-ра філос. наук: 09.00.03 [Електронний ресурс] / В.О.Огнев'юк. – К., 2003. – 36 с. – укр. – Режим доступу : <http://dissert.com.ua/contents/7672.html>
32. Кракович Д. Украинское образование в зеркале социологии [Електронний ресурс] / Д.Кракович // Интернет-журнал "Диалог.UA". – 22.06.2011. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/project/page22911.html>
33. Загакайло О. Нематематична логіка / О.Загакайло, О.Онищенко // "Дзеркало тижня. Україна". – 2012. – 23–29 черв., № 23 (71).
34. Галкин Д. Дмитрий Выдрин: "Стране нужен новый политический класс" / Д.Галкин // "2000". – 2012. – 8–14 июня. – № 23 (609).
35. Тарасов А.Н. Теория модернизации, вид оружия идеологической борьбы. [Електронний ресурс] / А.Н.Тарасов. – Режим доступу : <http://saint-juste.narod.ru/modernization.html>

Транслітерований список джерел

1. Simonenko P. Evropejskij krizis: varianty buduwego dlja Evrosojuza i vyvody dlja Ukrainy / P. Simonenko // "2000". – 2012. – 29 ijunja–5 ijulja. – № 23 (609). [in Russian]
2. Asp Je. Sociologija trudovoj zhizni : ucheb. posobie dlja studentov vuzov / Je.Asp ; per. s fin. O.Kajalinoj. – SPb : Intersocis, 2006. – 136 s. [in Russian]
3. Temnickij A.L. Otnoshenie k trudu rabochih Rossii i Germanii: terminal'noe i instrumental'noe / A.L.Temnickij // Socis. – 2005. – № 9. – S. 54–63. [in Russian]
4. Magun V.S. Rossijskie trudovye cennosti: ideologija i massovoe soznanie / V.S.Magun // Mir Rossii, 1998. – № 4. – S. 113–144. [in Russian]
5. Jadov V.A. Otnoshenie k trudu: konceptual'naja model' i real'nye tendencii / V.A.Jadov // Sociol. issled. – 1983. – № 3. – S. 50–62. [in Russian]
6. Gimpel'son V.E. V ozhidanii peremen (rabochie o situacii na promyshlennyh predprijatijah) / V.E. Gimpel'son, V.S. Magun // Sociol. issled. – 1990. – № 1. – S. 4–20. [in Russian]

7. *Magun V.S.* Dinamika prytjazanij i izmenenie resursnyh strategij molodezhi: 1985–2005 gody / V.S. Magun, M.V. Jengovatov // Rossiya reformirujuwajasja : ezhegodnik. – Vyp. 6. – M., 2007. – S. 197–219. [in Russian]
8. Revoljucija prytjazanij i izmenenie zhiznennyh strategij molodezhi: 1985–1995 gody / pod red. V.S.Maguna. – M. : Izd-vo In-ta sociologii RAN, 1998. [in Russian]
9. *Galkovskaja T.* Sovremennaja shkola: jerudit protiv intellektuala / T. Galkovskaja // "Zerkalo nedeli". – 2006. – 1–7 apr., № 12 (591). [in Russian]
10. *Zgurovskij M.* Diplomirovannoe psevdobrazovanie / M. Zgurovskij // "Zerkalo nedeli". – 2006. – 18–24 fev., №6 (585). [in Russian]
11. *Seminozhenko V.* Segodnja Ukraina stoit pered vyborom – ili modernizacija, ili otstalost' [Elektronnij resurs] / V. Seminozhenko // Internet-zhurnal "Dialog.UA". – 24.06.2011. – Rezhim dostupu : <<http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page126-1861.html>>. [in Russian]
12. *Cherkashina D.* Ukraina stanovitsja umnee ili my berem kolichestvom? / D.Cherkashina // 2000. – 2006. – 21–27 apr. №16 (315). [in Russian]
13. *Golovaha Je.* Tendecii' social'nyh zmin v Ukrai'ni ta Jevropi: za rezul'tatamy "Jevropejs'kogo social'nogo doslidzhennja" 2005–2007–2009 / Je. Golovaha, A.Gorbachyk. – K. : In-t sociologii' NAN Ukrai'ny, 2010. – 118 s. [in Ukrainian]
14. *Vitrenko Ju.* Esli my takie obrazovannye, to pochemu takie bednye? / Ju.Vitrenko // "Zerkalo nedeli. Ukraina". – 2011. – 29 janv. – 4 fevr. № 3. [in Russian]
15. *Nikitin V.* Ukraina jeto strana, v kotoroj suwestvuet obwee negativnoe odnoshenie k intelektu [Elektronnij resurs] / V. Nikitin // Internet-zhurnal "Dialog.UA". – 20.06.2011. – Rezhim dostupu : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=126&op_id=1856#1856[in Russian]
16. *Barashev R.* Hot' i absurdno, no po-bolonski / R. Barashev // "2000". – 2006. – 21–27 apr., № 16 (315). [in Russian]
17. *Kryvko T.A.* Cinnosti v osviti ta cinnist' osvity [Elektronnyj resurs] / T.A.Kryvko, O.M.Polishhuk // Vos'ma Mizhnarodna naukovopraktychna internet-konferencija "Pytannja suchasnoi' nauky i osvity". – Rezhym dostupu : <http://intkonf.org/krivko-ta-kpsihn-polishchuk-om-tsinnosti-v-osviti-ta-tsinnist-osviti/> [in Ukrainian]
18. *Oksamytna S.M.* Prestyzh profesij i zanjat' v ukrai'ns'komu suspil'stvi / S.M.Oksamytna // Naukovi zapysky. T. 20. Sociologichni nauky / Nac. un-t "Kyjevo-Mogylyans'ka akademija". – K. : KM "Academia", 2002. – S. 39–47. [in Ukrainian]
19. Prestyzhni special'nosti i profesii'. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.forest.lviv.ua/statti/prestige.html> Andreev A.L. [in Ukrainian]
20. Rossijskoe obrazovanie: social'no-istoricheskie konteksty / A.L. Andreev ; In-t sociologii RAN. – M. : Nauka, 2008. – S. 320–354. [in Russian]
21. *Savchenko A.* VVP Ukrainy: ne stal'ju edinoj / A. Savchenko // "ZN.UA". – 2012. – 23–29 ijunja. – № 23 (71). [in Russian]

22. Chy isnuvatymut' pryvatni dytsadky? [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://sadi.in.ua/publ/kiiev/chi-isnuvatimut-privatni-ditsadki> [in Ukrainian]
23. *Kovalenko N.* V Ukraini majzhe ne zalyshylosja pryvatnyh shkil [Elektronnyj resurs] / N.Kovalenko, M.Naboka // Radio Svoboda. – 07.11.2011. – Rezhym dostupu : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24383457.html> [in Ukrainian]
24. "Vse vkljucheno": pryvatni shkoly Ukrainy // "Suchasna osvita" №11(83), 2011. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://s-osvita.com.ua/content/view/807/268/>. [in Ukrainian]
25. Osvitnja reforma: znyzhennja statusu VNZ? Jevro Osvita [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://euroosvita.net/prog/print.php?id=519> [in Ukrainian]
26. Jak zminylasja osvita v Ukraini za 20 rokiv nezalezhnosti. Osvita.ua. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://osvita.ua/home/aktual/22193/> [in Ukrainian]
27. Rejtyng pryvatnyh vyshhyh navchal'nyh zakladiv Ukrainy. Osvita.ua. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://osvita.ua/vnz/rating/21180/> [in Ukrainian]
28. *Burova O.* Poselens'ka dyferenciacija zhyttjevogo komfortu naselennja Jevropejs'kyh krajn : porivnjal'nyj analiz / O. Burova // Ukr. socium. – 2012. – № 1 (40). – С. 23–38. [in Ukrainian]
29. Ukrain's'ke suspil'stvo 1992–2008. Sociologichnyj monitoryng / za red. d-ra. ekon. nauk V.Vorony, d-ra soc. nauk M.Shul'gy. – K. : In-t sociologii' NAN Ukrainy. 2008 [in Ukrainian]
30. *Magun V.* Trudovye cennosti rossijskogo naselenija / V. Magun // Voprosy jekonomiki, 1996. – № 1. – S. 47–62. [in Russian]
31. *Ognev'juk V.O.* Osvita v systemi cinnostej stalogo ljuds'kogo rozvytku (svitogljadno-metodologichnyj aspekt) : avtoref. dys. d-ra filos. nauk: 09.00.03 [Elektronnyj resurs] / V.O. Ognev'juk. – K., 2003. – 36 s. – ukp. Rezhym dostupu : <http://dissert.com.ua/contents/7672.html> [in Ukrainian]
32. *Krakovich D.* Ukrain's'ke obrazovanie v zerkale sociologii [Elektronnyj resurs] / Krakovich D. // Internet-zhurnal "Dialog.UA". – 22.06.2011. – Rezhim dostupu : <http://dialogs.org.ua/ru/project/page22911.html> [in Russian]
33. *Zagakajlo O.* Nematematychna logika / O.Zagakajlo, O.Onyshhenko // "Dzerkalo tyzhnja. Ukrain'a". – 2012. – 23–29 cherv., № 23 (71). [in Ukrainian]
34. *Galkin D.* Dmitrij Vydrin: "Strane nuzhen novyj politicheskij klass" / D. Galkin // "2000". – 2012. – 8–14 ijunja. – № 23 (609). [in Russian]
35. *Tarasov A.N.* Teorija modernizacii, vid oruzhja ideologicheskij bor'by. [Elektronnyj resurs] / A.N. Tarasov. – Rezhim dostupu : <http://saint-juste.narod.ru/modernization.html> [in Russian]

Отримано 14.07.12

*О.Н. Балакирева, канд. социол. наук, Р.Я. Левин, канд. пед. наук,
А.М. Ноур, канд. пед. наук*

ЦЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ И РАБОТЫ КАК УСЛОВИЕ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

На основании результатов многочисленных социологических опросов рассмотрены преобладающие ценностные ориентации современного украинского общества в сферах образования и работы как таких, что непосредственно детерминируют процессы воспроизводства и накопления человеческого капитала – необходимого условия для реализации перспектив стабильного, справедливого, демократического развития.

Ключевые слова: ценности образования и работы, устойчивое развитие, обеспечение справедливости.

*O.M. Balakireva, Candidate of Sociological Sciences, R.Y. Levin, Candidate
of Pedagogical Sciences, A.M. Nour, Candidate of Pedagogical Sciences*

VALUES OF EDUCATION AND WORK AS A PREREQUISITE
FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIETY

Based on the results of numerous sociological polls examined prevailing value orientations of modern Ukrainian society in spheres of education and labor as those, which directly determine the processes of reproduction and accumulation of human capital – the necessary condition for the realization of perspectives of sustainable, equitable and democratic development.

Key words: values of education and labor, sustainable development, provision of justice.